

VÁLTOZÓ FALVAINK A MAGYARORSZÁGI FALVAK TÍPUSAI A HARMADIK ÉVEZRED KEZDETÉN¹

(Changing Villages
Typology of Rural Settlements in Hungary at the Beginning
of the Third Millenium)

BELUSZKY PÁL – SIKOS T. TAMÁS

Kulcsszavak:

településformáló folyamatok falutipizálás Magyarország falutípusai

A rendszerváltozás gyökeres fordulatot eredményezett a falusi településeket formáló folyamatokban is; a mezőgazdasági népesség arányának további csökkenése, a mezőgazdasági nagyüzemek többségének felbomlása, átalakulása nyomán a magángazdálkodás uralomra jutása, az alapellátás feltételeinek változása, a munkaerőpiac újrendeződése átformálta a szocialista éra falvainak képét, társadalmát, földrajzi jellemzőit. E folyamat felmérését célozza e tanulmány, amelyben faktor- és klaszteranalízis segítségével kíséreltük meg kimutatni a 21. század elejének magyarországi falutípusait.

Magyarország településállománya és -hálózata még a második világháború után is hagyományos – az ipari korszak előtti – elvek alapján szerveződött. A keresők többségét továbbra is a mezőgazdaság foglalkoztatta (1949-ben 53,8%), s a lakosság többsége „tradicionális” funkciójú falvakban élt (az agrárszerepkör túlsúlya, a lakó- és munkahelyek területi egybeesése, izoláció, szerény infrastruktúra stb.); az 1949. évi népszámlálás adatai szerint ilyen típusú települések lakói tették ki az ország lakóinak 53%-át, további 11–12%-uk pedig ugyancsak községi jogállású, de jelentősebb bányászattal, gyáriparral, esetleg szerény városi funkciókkal is rendelkező településekben, illetve a formálódó agglomerációban élt.²

A „fordulat éve” (1948) a falvak számára is viharos gyorsaságú, drasztikus, többnyire a szerves fejlődést negligáló változások kezdetét jelentette. (Megjegyzendő, hogy a falvak világát már közvetlenül a második világháború befejezése után is gyökeres változást előidéző események bolydították fel: a földosztás, valamint egyes országrészekben, falvakban a német ajkú lakosság [a svábok] egy részének erőszakos kitelepítése.) E változások mélyreható voltát, a tradicionális falusi társadalmakat ért megrázkódtatásokat, életforma-változást a statisztikai adatok nem is tudják a maguk mélységében és sokféleségében felmutatni. Nem elég regisztrálnunk, hogy az ország agrárkeresőinek aránya már 1960-ra 38,5%-ra, majd 1990-re 15,3%-ra csökkent; hogy 1960 és 1970 között 600 ezer fős vándorlási veszteség érte a falvakat, miközben voltak községek, melyek a szocialista éra első évtizedeiben megkétszerezték-háromszorozták lélekszámukat, miközben mások egykori önmagukhoz képest ötödükre-tizedükre zsugorodtak (pl. Gyűrűfű 1972-re teljesen

621.

2000

elnéptelenedett). Az is csak „érzéketlen” statisztikai adat, hogy a falusi keresők kétötöde ingázóvá vált, ennek minden előnyével és hátrányos következményeivel együtt.³ S aligha lehet túlbecsülni a kollektivizálás szerteágazó következményeit, azt a tényt, hogy a szocialista éra második felében, 1960 után csupán a földterület 4,5–5,0%-át művelték magángazdaságok keretében (zártkertekben, házi kertekben, illetményföldeken s a néhány ezer parasztgazdaságban). Mindezen számadatok mögött lázas – s nemegyszer kényszerű – mozgás, „helyezkedés” folyt, amely egyszerre jelentette vagy jelenthette a mezőgazdasági munka felcserélését ipari munkára, a maga-ura gazdálkodóból alkalmazottá válást, a falusi környezetből, milióból való kiszakadást, városba költözést, esetleg panel-lakóvá válást. S a további társadalmi, életmódbeli, gazdasági következményeket itt nincs is módunk számba venni (a falusi közösségek bomlása, a családszerkezet és a családi szerepek megváltozása, a lakásfelszereltség látványos javulása stb.). Mindezen változások generációkon belül történtek s nem generációk között. E tényeknek és a folyamat rendkívüli gyorsaságának (az ipari társadalom kialakulása alig 20 év alatt ment végbe, míg ez a folyamat Európa nyugati felében többnyire 80–100 évig tartott) ráadásul „multiplifikáló” hatása is volt, az „új” kialakulása-kiépülése nem tudott lépést tartani a lebomlással. Az általánosan tapasztalható folyamatok mellett ugyanakkor erősen differenciálódott is a faluállomány: a nagyvárosok környékén, egyes prosperáló mezőgazdasági nagyüzemek mellett – a kor viszonyai, lehetőségei között – jómódú, gyarapodó községek alakulhattak ki, míg a hátrányos helyzetű területeken sorvadásnak indultak a falvak (gyors népességvesztés, demográfiai erózió, elöregedés, a hátrányos helyzetű rétegek „feltorlódása” stb.)⁴ (Beluszky–Sikos T. 1982).

1948 a „fordulat éve” volt, 1989–1990 a rendszerváltozásé. Ennek a faluállományra gyakorolt hatása közel (?) oly szerteágazó, mélyreható, mint volt az 1948-at követő eseményeké. Azon feltételezésünket, hogy az 1990-et követő „irányváltás” kevésbé hatott drasztikusan s mélyrehatóan a falvak világára, arra alapozzuk, hogy a falusi élet egyes, 1948 után kialakult alkotóelemei mára megszokottá váltak, keveset változtak a rendszerváltozást követően – pl. az ingázás, az iparszerű munkavégzés, a családszerkezet, a demográfiai viselkedésformák, a „modern” életmód stb. –, másrészt a folyamatok kényszer-jellege kevésbé meghatározó, mint volt pl. a kitelepítések vagy a kollektivizálás esetében (de természetesen a munkanélkülivé-válás kényszerű folyamat).

A „rendszerváltás” faluállományra gyakorolt hatásai

- A piacgazdálkodás politikai, jogi, tulajdonosi feltételeinek megteremtődése nyomán a települések, köztük a falvak is kiléptek a „települések” piacára. Ha nem is szűnt meg a településfejlődés lehetőségeinek „külső” befolyásolása (az önkormányzatok fejlesztési-működtetési eszközeinek igen magas hányada a központi költségvetésen keresztül jut el a településekhez, a saját bevételek, helyi adók csekély aránya, területfejlesztési akciók stb.), számos változás növelte

a községek önrendelkezésének lehetőségeit. A gazdaság, de egyes szolgáltató intézmények telephelyválasztása is a piaci verseny szabályai szerint zajlik. A települések adottságai, mint földrajzi, forgalmi helyzetük, természeti adottságaik, környezetük állapota, munkaerő-piaci helyzetük, a helyi társadalom állapota, a vásárlóerő stb. határozzák meg pályájukat, gazdaságuk fejlődését, sikeres vagy sikertelen voltak. A települések magasabb „szabadságfoka” növeli a személyi adottságok jelentőségét, határfokát a települések működésében (a helyi társadalom innovációs készsége, vállalkozási hajlandósága és ismeretei, a helyi elit, az önkormányzati vezetők stratégiája, rátermettsége stb.).

- Míg a tanácsrendszerben a központi finanszírozás, illetve a megyék szubjektív megítélés alapján határozták meg az egy-egy tanácsnak juttatott pénzeszközöket, addig ma az önkormányzatok *normatív központi ellátásban* részesülnek. A költségvetési juttatásokat részben az egy főre juttatott fejkvóták, részben meghatározott feladatok kvótái (óvodai férőhelyek, iskolai tanulók száma, szociális ellátásban részesülők száma stb.) alapján kapják az önkormányzatok, függetlenül jogállásuktól (város vagy község). Így az önkormányzatok anyagi lehetőségeiben lévő különbségek csökkentek.
- Növekedett a települések, így a községek önkormányzati jellege, autonómiája.⁵
- A községek várossá nyilvánítása 1990 után felgyorsult. Előző vizsgálatunk idején a városok száma nem érte el a százat, e sorok írásakor számuk 289, az ország lakosságának bő kétharmada városi jogú településeken él. Ezek egy része – kb. 80–90 – azonban nem rendelkezik városi funkciókkal.
- Ez egyrészt azt jelenti, hogy az 1982-es vizsgálat egyik „falutípusa”, a városi funkciókkal is rendelkező község a várossá nyilvánítások nyomán eltűnt a jelenlegi vizsgálatból, másrészt a falvak között joggal számba vehető településeket is kivonta városi címük a számbavételből. Ezek a települések nem egyszerűen a falusi térségek részét képező kisvárosok, hanem maguk is falvak.
- A politikai-társadalmi változások első éveit erős *gazdasági recesszió* közepette zajlottak. 1988 és 1993 között az ipari keresők száma 540 ezer fővel (az 1988. évi érték 3%-ával), az összes foglalkoztatottak száma 1,1 millióval csökkent. Erősen visszaesett a gazdasági aktivitás, az 1990. évi 43,6%-ról 2001-re 36,2%-ra (1970-ben még 48,3%-ot tett ki az aktív keresők aránya). Eközben lényegesen átrendeződött a keresők foglalkozási szerkezete; a mezőgazdaság keresőinek aránya és száma gyorsabban csökkent, mint az ipari keresőké, miközben a terciér szektor keresőinek száma és aránya egyaránt növekedett (1. táblázat). A termelés visszaesése egy sor bányászati és ipari üzem bezárására vezetett (a bányászat keresőinek száma 2001-re az 1980-as létszám 6,3%-ára esett vissza!), főleg Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, Nógrádban, Komárom-Esztergom megyében. Kiterjedt válságövezetek (rozsdáövezetek) alakultak ki, amelyek nem csak a bányászati és ipari községeket és városokat foglalták magukba, hanem ingázási övezeteiket is. Nagy, összefüggő válságzónák alakultak ki Északkelet-Magyarországon az Ózd–Miskolc tengely mentén, az or-

szághatár övezetében, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye majd egész területén, Nógrádban, a Dunántúli-középhegység több bányászati körzetében. A termelés visszaesése nyomán megjelent az addig ismeretlen *munkanélküliség* hazánkban. A kilencvenes évek elején megközelítette a 700 ezret a regisztrált munkanélküliek száma. Eloszlásuk egyenetlen volt az ország területén, Szatmár-Beregben 19%-ra, Borsod-Abaúj-Zemplénben 17%-ra emelkedett a munkanélküliségi ráta, de egyes kistérségekben, községekben elérhette az 50%-ot is. (A 2001. évi népszámlálás adatai szerint létezett az országban olyan törpefalu, amelynek nem volt keresője, illetve a munkaképes korú lakosság mindegyike munkanélkülinek vallotta magát.) Az aktív keresők számának gyors csökkenése, az egyes kistérségekben tapasztalható igen magas munkanélküliség, a válságövezetek kialakulása a falusi térségek egy részét igen kedvezőtlen helyzetbe hozta. A kilencvenes évek második felétől ismét növekszik a gazdaság, megállt a reáljövedelmek csökkenése, csökkent a munkanélküliek száma. A gazdaság „újráépülése” azonban nem a korábbi állapotok – területi megoszlás, gazdasági szerkezet, foglalkoztatási arányok stb. – rekonstrukcióját jelenti; megváltozott a gazdaság területi elhelyezkedése, újrarendeződött a városok versenyképessége is. Mindez azt eredményezi, hogy a településállományban sem az 1990 előtti „rend” áll helyre, hanem számottevő átrendeződés zajlik.

1. TÁBLÁZAT

A fő nemzetgazdasági ágazatok keresőinek száma és aránya, 1980–2001
(*Number and Rate of Wage Earners in the Main Branches of the National Economy, 1980–2001*)

Év	Agrárkeresők			Ipari keresők			A tercier szektor keresőinek		
	száma fő	aránya, %	1980= 100,0 %	száma fő	aránya, %	1980= 100,0 %	száma fő	aránya, %	1980= 100,0 %
1980	958 369	18,9	100,0	2 124 144	41,9	100,0	1 983 142	39,2	100,0
1990	699 258	15,4	73,0	1 712 839	37,8	80,6	2 112 875	46,8	106,5
2001	203 106	5,5	21,2	1 212 615	32,9	57,8	2 274 548	61,6	114,7

Forrás: KSH.

A mezőgazdaság és a falu kapcsolata 1990 után is tovább lazult. Ennek egyik legegységesebb megnyilvánulása a községek keresőinek *foglalkozási szerkezete*: a 2001. évi népszámlálás időpontjában a községek keresőinek csupán 11%-át foglalkoztatta főállásban (!) a mezőgazdaság (2. táblázat). Természetesen ennél több vidéki család kapcsolódik valamilyen formában a mezőgazdasághoz – nyugdíjas volta, főállása mellett rendelkezik kiegészítő gazdasággal, szőlővel és gyümölcsösrel, zárt- és házi kerttel, állatokat tart, bérbbe adja földjét, idény- vagy feketemunkát vállal stb. –, így a statisztikailag kimutathatónál nagyobb jelentősége van a mezőgazdaságnak a falu életének formálásában.

2. TÁBLÁZAT

*A községek és városok foglalkozási szerkezete, 2001
(Occupation Structure of Towns and Villages, 2001)*

Megnevezés	Agrárkeresők		Ipari keresők		Tercier keresők	
	száma fő	aránya, %	száma fő	aránya, %	száma fő	aránya, %
1. községek	126 918	11,1	436 374	38,1	581 344	50,8
2. városok	76 188	3,0	776 241	30,5	1 693 204	66,5
3. együtt	203 106	5,5	1 212 615	32,9	2 274 548	61,6

Forrás: KSH.

Egy emberöltővel a kollektivizálás befejeződése után ismét gyökeresen megváltozott a mezőgazdaság tulajdonosi szerkezete, üzemi viszonyai, a falu és a mezőgazdaság, az agrárium és a vidékfejlődés kapcsolata. Az 1990-es rendszerváltozás után a törvényhozás egyik első feladatának tartotta a kollektivizált mezőgazdaság átalakítását, a szövetkezetek átalakulásával, privatizációjával és a kárpótlással kapcsolatos törvények meghozatalát. Mivel a kollektivizáláshoz is szorosan kapcsolódtak ideológiai, politikai, hatalmi motívumok, visszahatásként az így kialakult helyzet megváltoztatását célzó törvénykezéshez úgyszintén, mégpedig bizonyos szövetkezet-ellenesség⁶ (Buday-Sántha 2001).

A szövetkezetek átalakításáról rendelkező törvény megszüntette a közös vagyont, lehetővé tette a tagoknak a vagyoni hányadukkal való kiválást a tsz-ből. A földterület 80%-a magántulajdonba került, a tsz-ek területe a korábbiak töredékére zsugorodott, kft-ké vagy részvénytársaságokká alakultak, a megmaradtak is jobbra bérelt földeken gazdálkodnak. A kárpótlás során nem korlátozták a „visszajuttatott” földparcellák nagyságát, minimális nagyságukat sem kötötték ki. Így igen sokan – kb. 1,6 millióan – jutottak földhöz, a kárpótlásként kapott parcellák átlagos nagysága 0,6 hektárt tett ki, a kiosztott földek 96%-át 3 ha-nál kisebb földdarabok adják. Rendkívül elaprózott földbirtokszerkezet jött így létre. Az ezredfordulón 960 ezer egyéni gazdaságot tartottak nyilván, ezek 70%-a nem érte el az egy hektárt, 5 hektár feletti földterülettel csupán 51 ezer tulajdonos, az összes birtokos kereken 5%-a rendelkezett. Rendkívül nagymértékben szétvált a tulajdonosok és a gazdálkodók köre; a mezőgazdaságilag művelt területek mintegy 60%-át bérbe adja tulajdonosuk. Ilyen tulajdonosi szerkezet mellett a földdel rendelkezők túlnyomó többsége nem vagy csak részben él az agrártermelésből. A „virágzó családi gazdaság” kialakításának lehetősége csak kevesek számára adatott meg (az ezredfordulón a 30 ezret sem érte el a mezőgazdasági vállalkozások száma), ez messzemenően gátolja a modern agrárgazdaság kialakulását, s a gazdaságos termelést biztosító üzemméreték kialakulása még hosszú időt vesz igénybe. A szövetkezetek „átalakításának” módja, a földkárpótlás nyomán előállt birtokviszonyok, üzemi szerkezet és egyéb körülmények –

például a „keleti” piacok beszűkülése, a kivitel csökkenése, a belső fogyasztás visszaesése, értékesítési nehézségek stb. – következtében a mezőgazdaság és a falu – legalábbis a meglehetősen hosszúnak ígérkező „átmenet” idejére – nehéz helyzetbe került.

A kilencvenes években a mezőgazdaságból élők száma 600 ezer fövel csökkent, visszaesett az agrárágazat bruttó termelési értéke (1990-et 100-nak véve 2000-re 70% alá), ma már az ország GDP-jének mindössze 4–4,2%-át adja. Az állatállomány a felére csökkent, a kilencvenes években fél millió hektár mezőgazdasági terület maradt műveletlen, az elhanyagolt, kiöregedett ültetvények arányát 30–40%-ra becsülik.

A termelőszövetkezetek nagyobb részének felszámolódása során vagyonuk, eszközeik feleslegessé, használhatatlanná váltak; a melléküzemágak megszűnte tovább csökkentette a helyi munkaalkalmakat. A mezőgazdaság és a falu számára elveszett a legaktívabb integrátor, a mezőgazdasági termékek felvásárlója, feldolgozója, értékesítője. Így a kisgazdaságok kiszolgáltatott helyzetbe kerültek a felvásárlókkal, az élelmiszeriparral, a kereskedelemmel szemben.

Mindezek következtében a mezőgazdaság és a „falú” viszonya sajátosan alakult: sokan foglalkoznak agrártermeléssel, de igen kevesen élnek meg belőle. Ma a falu keresői többségének (több mint felének) a terciér szektor, 38%-ának pedig az ipar biztosít munkalehetőséget, főfoglalkozást.

A *gyáripar* szinte teljesen eltűnt mára a falvak területéről, részben a bányászat s a falusi üzemek felszámolása nyomán, részben pedig a korábban községi jogállású ipari falvak várossá nyilvánítása következtében (pl. Látatlan, Nyergesújfalú, Répcelak, Borsodnádásd, Balatonfüzfő, Herend, Lőrinci stb.). Így nem is várható, hogy falutípusizálásunk megalkossa az ipari községek típusát. A falusi keresők közel kétötöde azonban továbbra is az iparban dolgozik, mégpedig a városok üzemeiben, ingázóként. Az *ingázók aránya* még növekedett is a községekben, igaz ma már kb. felerészben a terciér szektor álláshelyeire járnak „be” dolgozni. Az ingázó életforma ma is teljesen általános a községekben, mindössze 383 községben (a községek 13,3%-a) nem éri el az ingázók aránya a 40%-ot, viszont a falvak közel kétötöde (1095 község, a községállomány 38,1%-a) esetében egyértelműen szuburbiákról és alvótelepülésekről beszélhetünk a 70%-ot meghaladó „kiingázó” arányt figyelembe véve. Az ingázás ma már nem az elvándorláshoz vezető első lépés, az ingázás lehetősége a legtöbb kistérségben épp a falvak stabilizálódásának támogatója.

- Változott az *alapfokú intézményhálózat* szerepe a falusi térségek településformáló folyamataiban, a falvak életében, a közöttük lévő különbségek kialakulásában. A hetvenes–nyolcvanas évek szakirodalmá, a publicisztika, a településpolitikai vitákban elhangzottak és az általunk 1982-ben publikált vizsgálat is egyértelműen az alapfokú intézményekkel való ellátottságban, illetve ellátatlanságban, az alapfokú ellátás színvonalkülönbségeiben látta a falu életének legfontosabb tényezőjét, a hátrányos helyzetű falvak kialakulásáért az alapfokú ellátás hiányosságait, a „körzetesítést” tették felelőssé. Utólag természetesen hangsú-

- lyoznunk kell, hogy a teljes foglalkoztatottság viszonyai közepette. Ma, amikor a gazdasági aktivitás csökkenése, a munkanélküliség, az eltartottak, a nyugdíjasok arányának növekedése, a mezőgazdasági üzemek jelentékeny hányadának csekély jövedelmezősége a munkaerő-piaci helyzetet, a mellékjövedelmek szerzésének lehetőségeit, a lakosság jövedelmi viszonyait stb. állítják a falusi élet középpontjába, az alapellátás állapota automatikusan hátrébb sorolódik a fontossági sorrendben. De az alapfokú intézmények igénybevételének lehetőségei is változtak. Egyrészt növekedett ezen intézmények száma a falvakban, elsősorban a magánvállalkozások terjedése nyomán – boltok nyitása, sokféle szolgáltatás megtelepedése, a kisiparosok számának növekedése stb. –, de néhány állami-önkormányzati intézmény is visszatelepült a kistalvakba (iskolák, óvodák, jegyzőségek). Alapvetően megváltoztatta az alapfokú intézmények elérhetőségét a közlekedés és a kommunikáció változása is.
- Gyökeres változás következett be a migráció irányiban. Az elmúlt években többen költöztek a városokból vidékre, mint a falvakból a városokba (3. táblázat). Ez részben a felelősödött szuburbanizációval magyarázható, részben az olcsóbb „vidéki” élet reményében a városokból a falusi térségekbe költözők nagyobb számának tudható be. 2000 és 2005 között a községek lélekszáma kerekén 40 ezer fővel, 1,1%-kal *növekedett* (szemben a városok 2,4%-os lélekszámfogyásával).

3. TÁBLÁZAT

A vándorlási egyenleg alakulása a városokban és községekben, 2000, 2003
(Migration Balance in Towns and Villages, 2000, 2003)

Év	Vándorlási egyenleg					
	Állandó vándorlás (fő)			Ideiglenes vándorlás (fő)		
	Budapest	Városok	Községek	Budapest	Városok	Községek
2000	-17 835	-5762	23 597	-541	-977	1518
2003	-19 738	-6708	18 446	1459	1637	-3096

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv (2004).

Az e folyamatok által alakított faluállomány helyzetét, az így kialakult falutípusokat kívánta feltárni vizsgálatunk.

A falutípzálás módszere és eredményei

A társadalom és gazdaság térfolyamatai egyre sokrétűbbek, egyre bonyolultabbak. A területi kutatások által vizsgált számos jelenség csak nagyszámú „mutatóval”, adattal ragadható meg.

A mutatórendszer esetleges szűkítését kérdésessé teszi az a tény, hogy az egyes változók egymással nem helyettesíthetők (egy községben az egészséges ivóvíz

hiányát nem közömbösíti a jól működő művelődési ház), a „súlyozás” pedig a szubjektivitás veszélyét hordozza magában. *A hagyományos „eszközökkel” kezelt sokváltozós adatrendszerek és a „leképzett” valóság közötti viszony, valamint a mutatók egymás közötti viszonya körüli bizonytalanságok is gátolták ezen eljárások alkalmazását (az egyes mutatók jelentősége a vizsgált jelenség tükrözésében, súlyuk, helyettesíthetőségük kérdései, a mutatók multi-kollinearitása stb.). Ha nem akarunk lemondani a sokváltozós megközelítések előnyéről, olyan matematikai-statisztikai módszereket kell alkalmaznunk, amelyek lehetővé teszik a rendkívül nagyszámú változó kezelését, feltárják a mutatórendszer belső összefüggéseit.*

E követelményeknek tesz eleget a *faktoranalízis*; ez a többváltozós matematikai-statisztikai módszer alkalmas a felhasznált információk (adatok) néhány hipotetikus, fiktív változóba (faktorba) való sűrítésére, miközben az eredeti információtartalom vesztesége minimális, illetve a kívánt szint alatt tartható, egyúttal feltárja a mutatórendszer és az általa tükrözött jelenség belső törvényszerűségeit. *A faktor- és a klaszteranalízis tehát egyaránt alkalmas csoportosítási problémák megoldására.*

A faktorelemzés adatai

Az alapadatok pontossága, a vizsgált jelenség mérésére való alkalmassága meghatározza az alkalmazott modellek értékelhetőségét, megbízhatóságát. Ez indokolja, hogy külön szóljunk a faktoranalízis alapmutatóiról. Az adatbázis összeállításánál arra törekedtünk, hogy az szakmai szempontból alkalmas legyen átfogó jelenségek mérésére, s azokat a mutatókat, amelyek homogén eloszlásuk következtében értelmes információt nem tartalmaznak, kiszűrjük az általunk összeállított változók köréből. Az egyes változók használhatóságát a korrelációs kapcsolatok, a kummunalitások alakulása és faktorba kerülése alapján döntöttük el.

A vizsgálatban használt 27 mutató tapasztalataink szerint elegendőnek bizonyult a településformáló folyamatok megragadására. A mutatók körének további bővítése természetesen elképzelhető, de az így nyert információk nyereség nem áll arányban a mutatók összeállítására fordított munkával.

A vizsgálatba bevont mutatóink egy része maga is több adatot összegez (pl. az alapfokú szolgáltató intézményekkel való ellátottságot kifejező mutató 17 alapfokú intézmény meglétét összegzi). A faktoranalízishez természetesen csak számszerűsített információkat lehet felhasználni, éppen ezért használtunk képzett mutatót az alapellátás színvonalának mérésére.

Az elemzésünk során a következő szempontokat, illetve szempontokat számszerűsítő változókat vettük figyelembe (a mutatók után az átlagok és a szórások szerepelnek):

A) Földhasznosítás, természeti erőforrások

- 1) A Magyarország Nemzeti Atlasza „A termőföld értékelése településenként” c. térképalapjának értékszám (37,9 pont; 11,3 pont)

B) A falvak helye a településszerkezetben

- 2) A község lakónépessége, 2001 (1214 fő; 1342 fő)
- 3) A külterületen élő népesség aránya, 2001 (3,3%; 8,2%)
- 4) Kistérségekként a 999 főnél népesebb települések aránya (43,8%; 28,6%)

C) A falvak gazdasági szerepköre

- 5) Az ipari + építőipari keresők aránya, 2001 (42,5%; 11,1%)
- 6) A mezőgazdasági keresők aránya, 2001 (7,6%; 7,6%)
- 7) A 10 000 lakosra jutó társas vállalkozások száma, 2001 (12,9; 11,9)
- 8) Az 1000 lakosra jutó egyéni vállalkozások száma, 2001 (31,1; 16,4)
- 9) A regisztrált munkanélküliek aránya, 2001 (5%; 3,4%)
- 10) A kiingázók aránya, 2001 (a helyben lakó keresőkből) (61,7%; 17,3%)
- 11) Az 1000 lakosra jutó vendégéjszakák száma az összes kereskedelmi szálláshelyen, 2001 (415 fő; 2537 fő)
- 12) Az 1000 lakosra jutó vendégéjszakák száma a fizetővendéglátásban, a falusi szállásadásban és magán szállásokon, 2001 (192 fő; 1246 fő)
- 13) A beingázók száma, 2001 (68,3 fő; 162,7 fő)

D) A falvak forgalmi helyzete

- 14) Nagyvárosok (megyeszékhelyek + középvárosok) időtávolsága,⁷ 2001 (32,9 perc; 187,7 perc)

E) A falvak alapellátottsága

- 15) Az alapfokú ellátó-szolgáltató intézmények színvonala, 2001 (11,5 pont; 7,6 pont)
- 16) A kereskedelem és szolgáltatás terén működő vállalkozások száma 1000 lakosra, 2001 (9,1; 6,5)

F) A falvak demográfiai-társadalmi helyzete, jövedelmi-vagyoni viszonyok

- 17) A 60–x évesek aránya, 2001 (23,5%; 7%)
- 18) A 18–x éves összes lakosból a legalább középiskolai érettségivel rendelkezők aránya, 2001 (18,9%; 8,1%)
- 19) Természetes szaporodás, ill. fogyás, 1990–2001 (-6%; 3,4%)
- 20) Az inaktív keresők aránya (nyugdíjas, gyed), 2001 (38,4%; 7,7%)
- 21) Az aktív keresők aránya az összlakosból, 2001 (29,1%; 8,6%)
- 22) Szellemi foglalkozásúak aránya a keresőkből, 2001 (22,9%; 8,5%)
- 23) Az 1000 főre jutó személygépkocsik száma, 2001 (167,9 db; 5,1 db)
- 24) A lakásállományból a 4 vagy többszobás lakások aránya, 2001 (15,3%; 10,1%)

G) A településfejlődés üteme, iránya

- 25) Vándorlási egyenleg, 1990–2001 (80,1%; 231,1%)
- 26) A községek lakosság szám-változása, 1990–2001 (98,3%; 13,8%)
- 27) A községek lakosság szám-változása, 1949–2001 (77,7%; 58,5%)

A faktoranalízis eredményei

Az adatbázisunk alapjául egy 2875 (községek száma) x 27 (mutatók száma) adatmátrix szolgált. A sokféle lehetséges eljárás (módszer) közül az adott feladat elvégzésére alkalmas változat kiválasztása során három szempont megvalósulását tartottuk fontosnak:

- 1) minimális legyen az információ-veszteségünk;
- 2) területileg jól értelmezhető, homogén faktoraink legyenek;
- 3) viszonylag kevés magas információtartalmú faktorunk legyen, ami megkönnyíti a klaszteranalízis alkalmazását.

Végül a *főkomponens-analízis* alkalmazásával nyert 8 faktoros változatot tartottuk a legalkalmasabbnak a későbbi típusalkotáshoz. E változat varimax rotáció esetén az összinformáció-tartalom 70,19%-át tartotta meg (4. táblázat).

4. TÁBLÁZAT

*Sajátérték-százalékok alakulása a 8 faktoros változat esetén
(Eigenvalue Percentages in the 8-factor Version of the Analysis)*

Faktor	Rotálatlan faktorok			Rotált faktorok		
	Sajátérték	Szórás %-ban	Kummulatív %	Sajátérték	Szórás %-ban	Kummulatív %
1	6,79	25,15	25,15	4,46	16,50	16,50
2	3,15	11,67	36,82	3,06	11,35	27,85
3	2,56	9,48	46,30	3,00	11,13	38,98
4	1,74	6,45	52,75	2,02	7,48	46,46
5	1,56	5,77	58,52	1,98	7,35	53,81
6	1,11	4,10	62,62	1,70	6,29	60,10
7	1,07	3,96	66,58	1,68	6,21	66,31
8	0,97	3,61	70,19	1,05	3,88	70,19

Forrás: Saját számítás.

A *kommunalitások* értékei az eredeti mutatók információtartalmának a számítások során szenvedett veszteségeiről tájékoztatnak. A h_j^2 értékek az mutatják, hogy a 13 faktor 1982-ben, illetve a 8 faktor 2006-ban összesen hány %-ban határozta meg az egyes változók teljes szóródását. Az 1982-ben végzett 13 faktoros elemzés az eredeti információtartalom 78,11%-át tartotta meg; amennyiben azonban azonos faktorszámot (8 faktort) veszünk figyelembe, abban az esetben csak 62,82%-át, míg a 2006-ban főkomponens analízissel végzett elemzésünk során az információtartalom 70,19%-át tudtuk megtartani, mely értékek a társadalomtudományi vizsgálatok értékeihez képest kedvezőnek tekinthetők.

A faktoranalízis használhatóságát végső soron az határozza meg, hogy az egyes faktorok mennyire azonosíthatók a falvak állapotával, a bennük lezajló folyamatokkal, a faktorstruktúra magyarázatot ad-e a falvak közti különbségekre, illetve a településformáló folyamatokra, választ ad-e arra a kérdésre, hogy mely tényezők milyen

súllyal határozzák meg a falvak életét, típusait. Jelen vizsgálatunk során elvégzett faktoranalízis eredményeiről megállapítható, hogy jól azonosítható faktorokat eredményezett, a faktorstruktúra letisztult, a mutatók információ-vesztesége csekély.

Az egyes faktorok tartalma, illetve a faktorstruktúra első ránézésre is tükrözi azt a gyökeres változást, ami a falusi állapotokat differenciáló tényezők sorrendjében, súlyában a nyolcvanas évek végétől bekövetkezett.

Míg a szocialista korszak falvaira végzett vizsgálatunk idején a *településnagyság* és az *alapellátás szintje* által befolyásolt folyamatok játszottak vezető szerepet a falvak közötti differenciák alakításában, s ezt követte a lakosság foglalkozási szerkezetének és az ingázás mértékének (tehát a munkaerő-piaci helyzetnek) a szerepe, addig napjainkban a *munkaerő-piaci helyzet* s a köréje szerveződő tényezők (mutatók) differenciálják első renden a falvakat. A faktorok „azonosítása” nyomán megnevezett, az 5. táblázatban leírt faktorstruktúra adja meg napjaink fontosabb „falualakító” tényezőit és súlyukat, szerepüket a falusi településformáló folyamatok alakításában (a táblázatban összehasonlításképpen közöljük az 1982-es vizsgálatunk során kialakított faktorstruktúrát is).

5. TÁBLÁZAT

*A faktorok tartalma (elnevezése) az 1982-es és a jelenlegi vizsgálat alapján
(Names and Contents of Factors Based on the 1982 and Present Findings)*

<i>Faktor</i>	<i>(13 faktoros változat) 1982</i>	<i>(8 faktoros változat) 2006</i>
F ₁	Településszerkezet – alapellátás – közlekedési helyzet	Munkaerő-piaci helyzet – „fejlettség”
F ₂	Foglalkozási szerkezet – ingázás	Településszerkezet – alapellátás
F ₃	Településfejlődés üteme, dinamikája	Demográfiai helyzet
F ₄	A természeti környezet jellege	Népességszám-változás dinamikája
F ₅	A külterületi népesség aránya	Foglalkozási szerkezet – ingázás
F ₆	A foglalkozási átrétegződés üteme	Idegenforgalmi adottságok
F ₇	Közlekedési helyzet	A külterületi népesség aránya
F ₈	Idegenforgalom – településfejlettség	Agráradottságok
F ₉	A lakónépesség száma	–
F ₁₀	A népesség-változás üteme	–
F ₁₁	A tercier keresők aránya	–
F ₁₂	A kommunális ellátottság – tényleges népességszám-változás	–
F ₁₃	Az inaktív keresők aránya	–

Forrás: Saját számítás.

Az F_1 faktor tartalma, a községek faktorpont-értékeinek területi képe

A második világháború utáni hat évtized során az 1990-es évek elején már a harmadik olyan periódus kezdődött, amelyben a falvak differenciálódásának vezető oka eltérő. Az ötvenes–hatvanas években a falvak *gazdasági szerepköre*, az ezt is tükröző foglalkozási szerkezet és az ingázás mértéke hozta létre a községek közötti legszembetűnőbb különbségeket. A hatvanas években bekövetkezett változások következtében a falvak fejlettségét, külső képét, lakosságuk életmódját, demográfiai folyamatait egyre kevésbé szabta meg gazdasági jellegük. A hetvenes–nyolcvanas években a falvak *mérete*, fekvése, a dinamikus térségekhez való kötődés lehetősége, ellátottsági színvonala köré számos olyan jelenség csoportosult, amely mélyrehatóan meghatározta egy-egy település jellegét, fejlődését, lakosságának reakcióit. Így a fenti tényezők összefüggésében alakultak a települések demográfiai folyamatai – a vándormozgalom, ennek következtében a lakosság kor, iskolai végzettség, képzettség szerinti összetétele –, művi környezetének színvonala és így tovább.

Az F_1 faktor 4,46 sajátérték-szint mellett a szórás magyarázatához 16,5%-kal járul hozzá (ily mértékben alakítja a falutípusokat).

Az F_1 faktort a következő mutatók alakítják:

21. mutató: Az aktív keresők aránya, 2001;	faktorsúly: 0,8064
23. mutató: Az 1000 főre jutó személygépkocsik száma, 2001;	faktorsúly: 0,7957
8. mutató: Az 1000 lakosra jutó egyéni vállalkozások száma;	faktorsúly: 0,7419
18. mutató: A 18–x évesből a legalább középiskolai érettségivel rendelkezők aránya, 2001;	faktorsúly: 0,7263
9. mutató: A regisztrált munkanélküliek aránya, 2001;	faktorsúly: -0,6137
24. mutató: A lakásállományból a 4 vagy többszobás lakások aránya, 2001;	faktorsúly: 0,5912
16. mutató: A kereskedelem és szolgáltatás terén működő vállalkozások száma 1000 lakosra, 2001;	faktorsúly: 0,5761
7. mutató: A 10 000 lakosra jutó társas vállalkozások száma, 2001;	faktorsúly: 0,5265
14. mutató: Nagyvárosok (megyeszékhelyek + középvárosok) időtávolsága.	faktorsúly: -0,4252

Az F_1 faktor tehát a *munkaerő-piaci helyzet* (beleértve a vállalkozások sűrűségét) és (ezzel összefüggésben) a *lakosság vagyoni helyzetének* faktora.

Az F_1 faktorba sűrített mutatók értékei – az ún. faktorpont-értékek – markáns területi különbséget mutatnak. Az általunk kijelölt legmagasabb kategóriába – a faktorpont-érték 0,7 felett – és az átlag feletti kategóriába – faktorpont-érték 0,3–0,7 között – tartozó községek többsége a Nagykanizsa–Fonyód–Siófok–Gárdony–

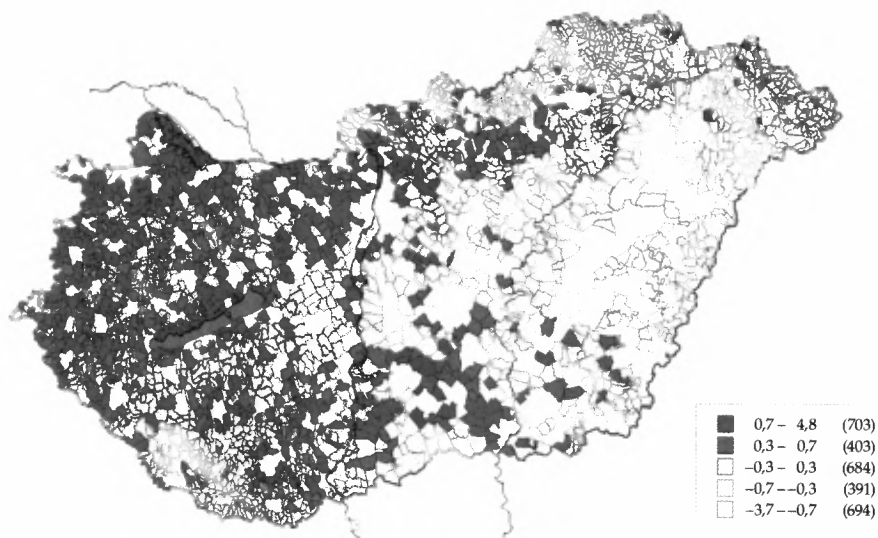
Százhalombatta–Budapest vonaltól nyugatra helyezkedik el, s ehhez a tömbhöz csatlakoznak a budapesti agglomeráció fővárostól északkeletre eső községei a Vác–Aszód–Budapest háromszögben. E területre nemcsak az jellemző, hogy itt található a magas F_1 faktorpont-értékű községek nagyobb hányada, hanem az is, hogy az itteni községek túlnyomó többségének magas a faktorpont-értéke, mutatván, hogy a régió munkaerő-piaci helyzete és a vállalkozások feltételei az országon belül kiemelkedően kedvezőek; Győr–Moson–Sopron megyében a községállomány 85%-ának faktorpont-értékei a két felső kategóriába esnek, Komárom–Esztergom megyében, Vasban és Zalában a községek bő 70%-a ugyancsak ebbe a kategóriába tartozik. E tömbön belül csak a Celldömölk–Zalaszentgrót vonal mentén jelentkezik kiterjedtebb belső periféria, valamint Lenti és Lovászi környékén, és a Pápa–Zirc vonal mentén található több alacsonyabb faktorpont-értékű község. Feltűnő, hogy e régióban mind az aprófalvak, mind pedig a kedvezőtlen forgalmi helyzetű községek is magas értékeket produkáltak az F_1 faktorban. Az is megjegyzendő, hogy míg a gazdasági szervezetek elhelyezkedése alapján inkább egy Budapest–Tatabánya–Győr–Sopron, illetve Győr–Mosonmagyaróvár tengelyről beszélnek az elemzők, addig a kedvező munkaerő-piaci helyzetű terület – legalább is az F_1 faktor faktorpont-értékeit véve figyelembe – a Balaton vonalától nyugatra–északra eső ország-rész egészére kiterjed.

A Dél-Dunántúlon már csak a Balaton-parton, a nagyobb városok környékén, így a Kaposvár–Dombóvár tengely mentén, a pécsi agglomerációban, Mohács, Bonyhád, Szekszárd környékén tömörült néhány magas faktorpont-értékkel rendelkező község. Az Északi-középhegység környékének a közelmúltig bőséges munkaalkalmakat kínáló területen ma a községek többsége a legalacsonyabb kategóriába tartozik a faktorpont-értékek szerint, csupán Hatvan–Gyöngyös–Eger között mutatkozik egy kedvezőbb munkaerő-piaci helyzetű kistérség. Talányos a Duna–Tisza köze déli felének, a Szeged–Kiskunfélegyháza–Izsák–Kiskunhalas közötti terület tanyás községeinek és Baja környékének e mutató szerinti kedvező helyzete. Feltehetően az intenzív agrártermelés emeli meg az aktív keresők arányát és biztosít teret a mezőgazdasági vállalkozásoknak. A Tiszántúl, különösen az északi fele viszont igen kedvezőtlen képet mutat a munkaerő-piaci helyzetet tükröző F_1 faktor faktorpont-értékei alapján. Az Észak-alföldi régió 211 községe közül mindössze 15 – a községek 7%-a – került a két felső kategóriába; Hajdú-Bihar megyében egy sem (1. ábra).

Egyébként a 2875 községünk közül 703 (a községek 24,5%-a) került a faktorpont-értékek alapján a legmagasabb kategóriába. Érthető, hogy bennük magas az aktív keresők aránya és a vállalkozások sűrűsége. A vállalkozások sűrűsége is a Nyugat-Dunántúlon a legmagasabb, amely szintén tükröződik a faktorpont-értékek alakulásában (6. táblázat).

1. ÁBRA

A falvak megoszlása az F_1 faktor értékei szerint
(Factor Values of Villages in F_1)

Forrás: Saját szerkesztés.

6. TÁBLÁZAT

A községek vállalkozásainak száma és sűrűsége az egyes régiókban
(Number and Density of Enterprises in the Different Regions)

Régió	Működő egyéni vállalko- zások száma	Működő társas vállalko- zások száma összesen	Kereskedelem és szolgálta- tások terén működő vállalkozások száma	Az 1000 lakosra jutó egyéni vállalko- zások száma	Az 1000 lakosra jutó társas vállalko- zások száma	Az 1000 lakosra jutó kereskedelem és szolgálta- tások terén működő vállalkozások száma
Közép- Magyarország	20 880	16 004	3 987	40,5	31,0	16,5
Közép- Dunántúl	18 926	8 093	1 721	39,7	17,0	11,8
Nyugat- Dunántúl	17 340	6 460	1 491	40,2	15,0	11,3
Dél-Dunántúl	14 857	6 014	1 421	34,1	13,8	10,9
Észak- Magyarország	17 966	6 886	1 496	28,6	10,9	8,9
Észak-Alföld	14 691	5 129	1 655	26,0	9,1	9,5
Dél-Alföld	14 540	5 335	1 641	33,1	12,2	11,6
Országos	119 200	53 921	13 412	34,1	15,4	11,4

Forrás: Saját számítás.

Az is egyértelmű, hogy az F_1 faktor faktorpont-értékeinek alakulását messzemenően befolyásolja a vállalkozások sűrűsége (7. táblázat).

7. TÁBLÁZAT

*A vállalkozások megoszlása az F_1 faktor értékei szerint
(Distribution of Enterprises Based on F_1 Values)*

<i>Faktorpont- érték - kategória</i>	<i>Működő egyéni vállalko- zások száma</i>	<i>Működő társas vállalko- zások száma</i>	<i>A keres- kedelem és szolgál- tatások terén működő vállalko- zások száma</i>	<i>Az 1000 lakosra jutó egyéni vállalko- zások száma</i>	<i>Az 1000 lakosra jutó társas vállalko- zások száma</i>	<i>Az 1000 lakosra jutó kereske- delem és szolgál- tatások terén működő vállalko- zások száma</i>
0,7 – 4,8	33 570	15 824	1 081	35,8	16,9	10,7
0,3 – 0,7	14 448	5 521	3 960	28,1	10,7	7,7
-0,3 – 0,3	20 038	7 793	6 024	21,4	8,3	6,4
-0,7 – - 0,3	9 427	3 407	2 875	20,6	7,5	6,3
-3,7 – - 0,7	12 067	4 830	3 443	19,1	7,7	5,5
Községek összesen	89 550	37 375	17 383	31,1	12,9	9,1

Forrás: Saját számítás.

A 0,3–0,7 faktorpont-értékű községekben (a községek 14%-ában) az egyéni vállalkozások sűrűsége kevéssé különbözik az előző kategória értékeitől, és az országos községi átlag felett alakulnak, viszont a társas vállalkozások értékei már erősebben szóródnak.

Az ország községállományának 37,7%-a (1084 település) tartozik az F_1 faktor szempontjából átlag alatti (faktorpont-érték -0,3–0,7 között) és a leszakadó települések közé (faktorpont-érték -0,7 alatt). Elhelyezkedésük meglehetősen pontossággal kijelöli az ország hátrányos helyzetű térségeit.

A további faktorer részletes leírásától eltekintünk e tanulmány keretei között, csak megnevezésüket adjuk meg az 5. táblázatban.

A falutípusok

A vizsgálat során nyert falutípusokat – megfelelő terjedelelem hiányában – összesen ismertettjük (l. még a 2. ábrát).

I – III. típus

Az első három főtypus a *szuburbanizációs-agglomerációs* lejtőn kedvező pozíciót elfoglaló kb. 800 községet foglalja magában úgy, hogy csak mintegy 110–112 település sorolható a szuburbanizálódás-agglomerálódás folyamatában messze előrejutott községek közé, az agglomerációk magterületéhez (rohamos népességnövekedés 1990 után is, kedvező demográfiai és társadalmi szerkezet, urbánus foglalkozási szerkezet, a lakosság magas jövedelmi szintje stb.). Az I.1. altípus községei pl. a második világháború óta megháromszorozták lélekszámukat, és 1990 után is mintegy egyharmadával növekedett lakosság számuk, keresők kétötöde szellemi foglalkozású, valamennyi típust figyelembe véve a legmagasabb az aktív keresők aránya, és kétharmaduk ingázó. (Ugyanakkor korántsem ebben a típusban a legmagasabb a kiingázók aránya – hanem az egyik hátrányos helyzetű aprófalvas típusban –, mutatván, hogy bennük már jelentős volumenű „saját” gazdaság alakult ki, s kedvezőek a vállalkozások feltételei is, magasak a vállalkozások fajlagos értékei.) Az elit szuburbiaiákba, illetve az egyértelműen agglomerálódott községek közé 2001-ben mindössze 34 település került, igaz, az agglomerációs övezet községeit a közelmúlt városná-nyilvánítási hulláma erősen megritkította, nem is beszélve a második világháborút követő városhoz csatolásokról – Nagy-Budapest, Nagy-Miskolc, „Nagy-Pécs” stb. kialakítása –; Vecsés, Üllő, Dunaharaszti, Szigetszentmiklós, Pécel, Göd, Pilisvörösvár, Pomáz, Gyömrő, Budakeszi, Budaörs, Felsőzsolca, Nyékládháza, Emőd, Polgárdi stb. minden bizonnyal ezt a típust duzzasztaná fel, ha községi jogállásban maradnak, nem beszélve a távolabbi múltban történt városhoz csatolásokról (Ménfőcsanak, Gyirmót, Győrszentiván, Józsa stb.). Az I.2. altípust kisebb lélekszámú települések alkotják, folyamataik és állapotuk azonban igen hasonló az I.1. típus községeihez, annál valamivel szerényebb kifejtetben; tulajdonképpen csak a hosszú távú (1949–2001) népességszám-változásban mutatkozik egyértelmű különbség a két altípus között. Az ebbe a típusba (I. típus) tartozó községek csupán Budapest körül alkotnak összefüggő s kiterjedtebb gyűrűt – meg-megszakítva az említett városná avanszált településektől –, a vidéki városok közül csupán Pécsét veszi körül több, I. típusba sorolt – ám kisméretű – község, s néhány agglomerációs településsel „rendelkezik” Veszprém, Dunaújváros, Miskolc. Annál feltűnőbb az agglomerációs gyűrű hiánya Győr, Szombathely, Kaposvár, Tatabánya, Salgótarján stb. körül.

Ám kétségtelen, hogy a viszonylag nagyszámú (218), az *agglomerációk külső övezetébe* sorolt község (II. típus) sem különbözik jellegében alapvetően az előző típustól, csupán népesedési folyamataikban mutatkozik markáns eltérés (de mind hosszú, mind rövid távon mérsékelten növekszik lélekszámuk), és társadalmuk kevésbé urbánus (a szellemi foglalkozásúak jóval alacsonyabb aránya – 25,5% az I. típus 39%-ával szemben –, 23%-nyi érettségizett az előző típus 37% körüli értékeivel szemben), a jövedelmi viszonyok kedvezőtlenebbek (1. a 4 és többszobás lakások arányát, illetve a fajlagos személygépkocsi-számot). Az agglomerációk külső övezetébe sorolt községek elterjedését figyelembe véve az agglomerációs zóna különösen a főváros körül növekszik meg, a Budapest–Nagykátá–Újszász–Szolnok

vasútvonal mentén, a Jászság felé, a dabasi kistérség területén; emellett a Dunaújváros–Székesfehérvár–Várpalota tengely mentén, Győr és Mosonmagyaróvár között illetve körül, a Budapest–Hatvan–Füzesabony–Mezőkövesd vasúti fővonal mentén, és Miskolc körül is 10–12 községgel bővül az agglomerációs övezet. Feltűnő viszont, hogy Szombathely, Zalaegerszeg, Nagykanizsa, Kaposvár, Pécs körül nem bukkan fel ez a falutípus – vagyis az agglomerálódás nem tudott megbirkózni az apró- és kisfalvas településszerkezettel. Az, hogy Salgótarján, Ózd, Kazincbarcika, Komló körül is hiányzik e falutípus, ezen városok stagnáló-lebomló gazdaságával, csökkenő munkaerő-igényével, a méreteiben visszaeső ingázással magyarázható.

A III. típusba *lakófunkciójú falvak* kerültek, a III.2. típus már vegyes (lakó-tercier-mezőgazdasági) funkciójú falvak csoportja. A III.1. típus községeit elsősorban népesedési folyamataik különítik el az agglomerációs típusoktól – rövid távon is csökken a népességük –, valamint elhelyezkedésük: nem tömörülnek a munkahelyközpontok közül, hanem az aprófalvas ingázó zónákban szétszórta helyezkednek el. E zónák nagyobb lélekszámú, ezért jobb települési adottságokkal rendelkező, kedvezőbb társadalmi, jövedelmi helyzetű községei kerültek e típusba, elsősorban a Dunántúlon és Nógrád, Heves megyében, néhányuk Szabolcsban és Szatmárban. Az Alföldön csak elvétve fordulnak elő, Hajdú-Biharban, Békés és Csongrád megyében egyáltalán nincsenek jelen. Nem ilyen egyértelmű a III.2. altípus azonosítása. (Felvethető, hogy e községek besorolása a III. típusba nem volt szerencsés, esetleg az V. típus altípusai között lenne a helyük.) Mindenképp vegyes szerepkörű falvakról van szó, „saját” munkahelyeik aránya is számottevő, és viszonylag magas a mezőgazdasági keresők aránya is. Másik jellegzetességük, hogy e kétszázegynéhány község három nagyobb tömbbe tömörül, többnyire kedvező agráradoottságú vidékeken: Békésben és Csongrádban a Dél-Tiszántúl löszátláján – Békésben a községek 60%-a került ezen altípusba –, az Észak-Bácskában (e tömbhöz néhány Mohács környéki népesebb, jó agrárosodottságú község csatlakozik), valamint Tolnában a Dombóvár–Tamási–Sárbogárd–Szekszárd négyszögben található (Tolnában a községek 44%-a tartozik az altípusba).

IV. típus

A IV. típus 38 községét 4 klaszter összevonásával soroltuk az *idegenforgalmi szerepkörű falvak, fürdőhelyek* közé. Ez a szerepkör a maga képére formálta e településeket, melyek kellő számú s változatos munkaalkalmat, megfelelő jövedelmi viszonyokat nyújtanak lakóiknak. Az e típusba sorolt települések jellege, szerepköre aligha lehet vitás, inkább az kérdéses, hogy a más klaszterekbe került, de jelentősebb idegenforgalommal, falusi turizmussal, rekreációs szerepkörrel rendelkező településeket nem kellene-e e típusba sorolni. Különösen a VI.2. altípus községei esetében merülhetne fel ez a megoldás (ezen altípus községeiben az 1000 lakosra jutó, kereskedelmi szálláshelyeken megforduló vendégek száma évente kb. 4 ezer fő; igaz, a IV. típusban több mint 20 ezer). A VI.2. típus kicsiny községei azonban egyébként igen kedvezőtlen helyzetűek, pl. a 26 (!) lakosú Teresztenyén (Borsod-

Abaúj-Zemplén megye) népességének nyolctizedét elvesztette 1949 óta, a lakosság több mint 60%-a 60 éven felüli, és alig 4%-ot tesz ki a keresők aránya és így tovább. De Mogyoróska, Szalafő, Magyarszombatfa, Bozsok, Kétyvölgy is alapvetően más jellegű település, mint a IV. típusba sorolt Zamárdi, Szántód, Tihany vagy Mátraszentimre. Meg kell még jegyeznünk, hogy mutatórendszerünk az idegenforgalmi szerepkört a kereskedelmi szálláshelyeken megforduló vendégek számával mérte, így a saját nyaralójukban üdülőket, valamint a turisztikai célpontok „futó vendégeit” nem észlelhette. Vagyis még további települések rendelkeznek számottevő vendégforgalommal, ismertek is idegenforgalmi szerepkörükről, de nem kerültek e típusba (Ópusztaszer, Bugac, Hortobágy, Fertőrákos, Velemér stb.).

V. típus

Az V. típus községeit leginkább a „hagyományos” faluval azonosíthatjuk, annak ellenére, hogy az V.1. típusban az agrárkeresők aránya alig 6%. Többségük Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében (a megye községeinek közel kétharmada e típusba tartozik), a Tisza mentén (a Bodrogtközben, Taktaközben, a Közép-Tiszavidéken, a Tiszazugban) és Biharban, valamint elszórtan az Északi-középhegység területén található, illetve mintegy hét tucat Belső-Somogyban. De pl. Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom, Tolna, Vas és Zala megye területén összesen csupán három ilyen község van. Munkaerő-piaci helyzetük – különösen nagyságukat is figyelembe véve – kifejezetten rossz, az aktív keresők aránya 23% (arányuk csak a kifejezetten hátrányos helyzetű, periférikus apró- és kistalvák esetében alacsonyabb).

A típus másik altípusát a *tanyás községek* alkotják, magas külterületi népességarányal – átlagosan 40%, de van olyan község, ahol felülmúlja a 70%-ot is. Szinte kizárólag a Duna–Tisza közén maradt fenn meghatározó tényezőként a tanyás településrendszer; a hajdan ugyancsak tanyás tájon, a Tiszántúlon rendkívül megritkult a tanyavilág, csupán néhány speciális helyzetű község „maradt meg” a tanyás települések között, mint a Nyíregyháza egykori sajátos tanyás határából – tanyabokrok! – leválasztott Nagycserkesz és Kálmánháza, a Szentés melletti Nagytőke, valamint Cserkeszölő, a Tiszazug kiskunsági jellegű tanyavilága, melyhez idegenforgalmi szerepkör – gyógyfürdő – is társul. Megjegyzendő, hogy a klaszteranalízis által tanyás községnek talált 70 település mellett további 15 alföldi községben 25%, 12-ben 20% felett van a külterületi népesség aránya, s közülük több jellegzetes tanyás település (Örménykút, Kardos, Mezőhék, Székkutas, Csabaszabadi, Tompa stb.).

VI – VII. típus

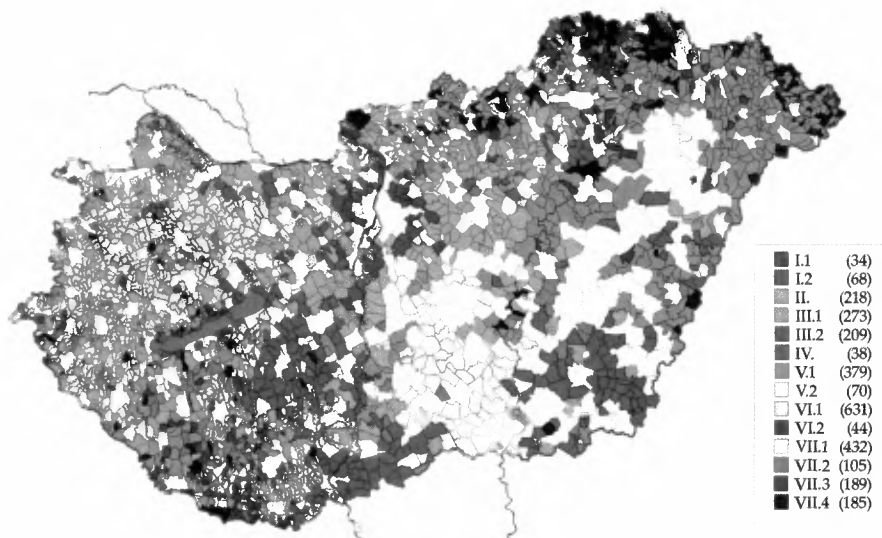
A VI. és a VII. típus községei *apró- és kistalvák*. Közöttük mindenekelőtt a munkaerő-piaci helyzet differenciál. A jó munkaerő-piaci helyzetű kistalvák – keresők 34,5%-a aktív kereső, annyi, mint az agglomerációk külső övezetében – ugyan nem biztosítanak lakóiknak kellő számú helyi munkaalkalmat, de a prosperáló, kedvező gazdasági helyzetű régiókban keresők zöme ingázóvá válhatott, társadalmuk stabil,

életnívójuk átlagos. E községekben tehát „jellegformáló” állapot a településméret és a munkaerő-piaci helyzet „szembenállása”. Zömük a Dunántúl aprófalvas vidékein helyezkedik el, Vasban a falvak 56, Győr-Moson-Sopron és Veszprém megyében kerekén 47, Zalában 34%-a e típusba került. (S e négy megyében található a 631 VI.1. típusú község bő 60%-a.) A VI.2. típust a már említett kedvezőtlen helyzetű, de számottevő idegenforgalmi szerepkörrel rendelkező aprófalvak alkotják (összesen csupán 44 község került e típusba).

Végül a legnépesebb falucsoport a négy altípusba sorolt több mint 900 *hátrányos helyzetű apró- és kistalu*. Az altípusok között az utóbbi másfél-két évtized demográfiai folyamatai – a VII.3. típus községeinek népessége 1990 óta növekszik, a VII.2. és a VII.4. altípus lakossága 1949 óta meglehetősen –, ezek következményei, a lakosság demográfiai szerkezete – a 3. altípusban a 60 éven felüliek aránya csupán 18, a 4. altípusban 35% –, funkcióik – a 2. altípus keresőinek 24%-a még 2001-ben is a mezőgazdaságban dolgozott –, és a „szegénység” foka tesz különbséget.

2. ÁBRA

A falutípusok előfordulása Magyarországon, 2001
(Types of Rural Settlements in Hungary, 2001
[the unmarked settlements were towns in 2001])

Forrás: Saját szerkesztés.

Záró megjegyzések

Bármekkora adatbázissal, bárminő matematikai-statisztikai apparátussal dolgoztunk is, nyilvánvaló, hogy csak a falvak legfőbb koordinátáit, adattá zsugorított jelenségeit vehettük figyelembe a típusalkotásnál. Nyilvánvaló, hogy egy-egy falu, egy-egy helyi társadalom helyzetét, állapotát, arculatát, összképét számos egyéb

tényező is alakítja: a természeti környezet sokfélesége, a településtörténeti múlt – pl. egykori kismemesi község, telepesfalu, uradalmi község, tanyaközség, summásfalu vagy kézműipari település stb. –, az ipari korszakba való belesodródásuk időpontja, a hajdan volt birtokviszonyok és így a lakosság társadalmi, vagyoni rétegzettség, a polgárosodás előrehaladása a szocialista korszak előtt, a második világháborút követő kitelepítésben-népességcserében való érintettség, a lakosság nemzetiségi és vallási összetétele, a különféle eredetű tradíciók, mindezekből következően a lakosság értékrendje, életvitele, innovációs képessége, ízlése, mai vezetőinek habitusa, vezetői képességei és így tovább. A „kemény” adatok és a korántsem a teljességre törekvően felsorolt motívumok tulajdonképp minden egyes falvat „egyedi darabbá” formálnak; *minden falu megismételhetetlen egyéniség*. Végső soron a mai Magyarországon 2800 s valahány „falutípus” létezik. Mindenfajta csoportosítás, tipizálás erőszaktétel a települések egyediségén. Teljesen nyilvánvaló, hogy ma nem 14 féle – az altípusok és típusok száma – falu van hazánkban, hanem ezerféle. Vagyis, ha ennek ellenére a falvak valamiféle „rendbe szedésére” vállalkozunk, el kell fogadnunk, hogy a községek „besorolásakor” egyéni arculatuk markáns vonásairól nem vehetünk tudomást, hogy a nyert falutípusok számos egyéni vonással rendelkező települést vonnak egy csoportba. Ebből következik, hogy bárminő gondos, alapos munkával összeállított gazdag adatbázison alapuló módszertani eljárás sem eredményezhet homogén falutípusokat.

Mindezen „gondokat” csak fokozza az a tény, hogy az 1990 után a falvak és társadalmak életében bekövetkezett gyors és markáns változások – dezindusztrializáció, télesztelenítés, a munkaerő-piaci helyzet gyökeres átalakulása, az önkormányzatiság visszanyerése, a technikai fejlődés stb. –, folyamatok eredményei, hatásai máig még *nem rendeződtek össze*, a települések és lakosságuk még nem „reagálta le” a változásokat, sokféle, egymásnak gyakran ellentmondó folyamat, állapot jelentkezik egyidejűleg – pl. egyes falvakban a demográfiai és társadalmi folyamatok „ellenkező előjele”. Egy olyan tipizálási eljárásnál, amely sokféle tényezőt kíván egyidejűleg figyelembe venni, ez az „összerezendzetlenség” különösen nehezen értelmezhetővé teszi az egyes falucsoportokat. Másrészt természetesen egyes szempontok – mint pl. a települések lélekszáma, lakosságuk foglalkozási szerkezete, népességszám-változásuk, a kiingázóik aránya, az alapellátottság szintje, az infrastrukturális kiépítettsége stb. – alapján más-más tipizálások adódnak, ezek összevonása egy *komplex típus*sá azt eredményezheti, hogy egyes csoportokból hasonló települések különböző típusokba kerülnek (pl. az ingázóknak az aránya szinte minden típusban magas, így „lakófalvak” majd minden típusban található, még a tanyaközségek között is). Ugyanakkor, ha egyes községek mutatóinak nagyobb hányada többé-kevésbé hasonlóan alakul, s a faktoranalízis ezen mutatók alapján „hasonlít”, attól még néhány mutatójuk erősen „kilenghet” a klaszterközpontból, eltérhet az átlagtól. Így – legalább is látszólag –, ha az egyes típusokba sorolt községek jellemző adatait – minimum, átlag, maximum – mutatóként megadjuk, úgy tűnhet, hogy a legkülönbözőbb jellegű községek kerültek egy típusba. A faktor- és klaszteranalízis sajátosságainak ismeretében ez a megállapítás csak

részben fogadható el, az azonban tény, hogy épp a folyamatok pillanatnyi összerendezetlensége miatt a típusok homogenitása csekélyebb az ideálisnál.

Ugyanakkor a faluállomány egészét tekintve bizonyos *homogenizálódás* végbe ment. Pl. a keresőkhöz képest a *kiingázók aránya* minden típusban és szinte minden faluban igen magas, 60–70% körül vagy akár afelett alakul. Így ma már ennek a korábban erősen differenciáló tényezőnek mérsékelt a szerepe a típusalkotásban; míg pl. korábban a szuburbanizálódás-agglomerálódás legfontosabb fokmérője volt a kiingázók aránya, ma ezen az alapon az agglomerációs települések kijelölése nem lehetséges. Ugyanennek a ténynek a másik oldala, hogy ma falvaink nagy része „lakótelepülésnek” is felfogható a helyi munkaalkalmak csekély száma miatt; a „falusiak” 62%-a lakóhelyén kívül dolgozik. Ugyancsak az egyveretűbbé válás irányába hat, hogy szinte teljesen eltűntek a bányász- és ipari községek, részben várossá nyilvánításuk következtében, részben a bányászat felszámolása, az ipari üzemek bezárása nyomán. Az agrártermelés eljelentéktelenedése – legalább is az agrárkeresők számán és arányán mérve a mezőgazdasági szerepkör jelentőségét, súlyát – az *agrár-funkciót szorította háttérbe* a típusalkotó tényezők közül. Ma már végképp tarthatatlan az a képzet, mely szerint a falu = mezőgazdasági szerepkörű település. Ma alig több mint félszáz községben emelkedik 30% (!) fölé az agrárkeresők aránya, további 141-ben pedig 20 és 30% között alakul, vagyis nem egészen kétszáz községben haladja meg a 20%-ot, és már ezek a települések sem egyértelműen agrárszerepkörűek. Több, mint 1300 községben viszont a mezőgazdasági keresők aránya 5% alatt marad, vagyis a települések ezen körét az agrárszerepkör súlya, milyensége nem differenciálja (legalább is a keresők arányát véve figyelembe). Mindez azt eredményezi, hogy azon nyilvánvaló tény ellenére, hogy Telki, Solymár vagy Nagykovácsi „más” falu, mint Tomakápolna, Gyagyapati vagy Keresztéte, más Visonta, Szigethalom, Isaszeg, mint Szank vagy Helvécia, a falutípusok eltérő jellege kevésbé markánsan jelenik meg, mint az 1970-es–1980-as években.

Míg a „kemény” adatok alapján valamiféle egységesülés is megfigyelhető a faluállományon belül, a helyi társadalmak állapota, szociológiai jellemzőik, az eltérő vagyoni helyzetből is fakadó eltérések – pl. a szabadidő eltöltésének módjától kezdve a „kultúrára” fordított összegek nagyságán, az eltérő ízlés, igény, anyagi lehetőségek formálta lakókörnyezeten, a falukép gondozottságán, a lakosság életvitelén, értékrendjén, öltözködési szokásain stb. keresztül az egészségi állapotáig –, a tradíciók erőssége, a társadalom rétegzettségére és még jó néhány, adatszerűen meg sem ismerhető tényező együttes hatására a községek rendkívül eltérő „képletekké” állnak össze; a „puha” tényezők differenciáltsága a szuburbiai elit lakóparkjaiban élőkötől az „elfekvő” falvak munkanélküli, szegény, szociális segélyeken, esetleg alkalmi munkákon tengődő családjaiig rendkívül markáns. Ám nyilvánvalóan ezen különbségek csak áttételesen jelennek meg adatbázisunkban.

A falutípusok „leírása” természetesen nem jellemzi egyes tájak, kistérségek, országrészek faluállományának jellegzetességeit. Egyes térségekben a különböző típusok előfordulási gyakorisága, a különböző típusok eltérő „mixe”, a városok szerepe a térségekben, a települési szomszédság alakulása – egy kisközség helyzete

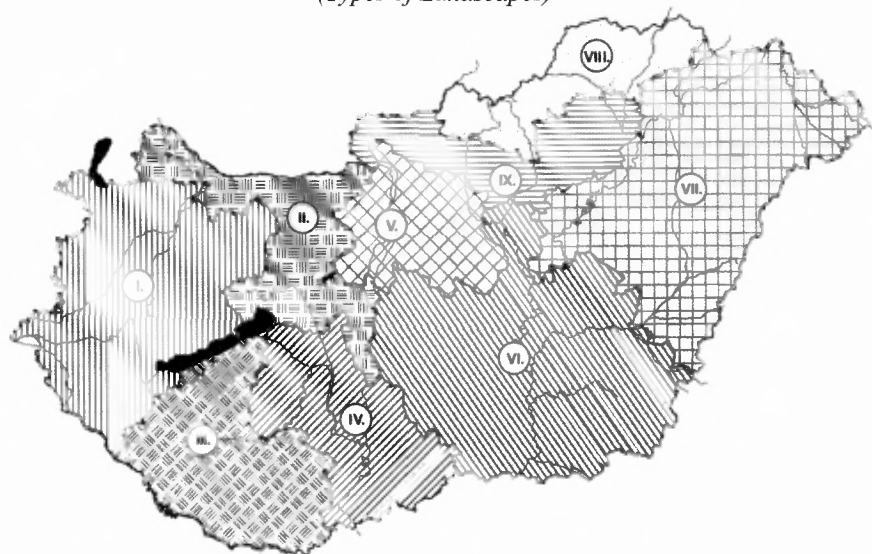
más egy nagyváros közelében és más pl. a Zempléni-hegységben vagy a Cserhát belsejében – jellegzetes „falutájákat”, falukörzeteket hozhatnak létre. E helyütt ennek kimunkálására nem vállalkozunk; a típusok községeinek megyénkénti előfordulás-gyakorisága némi tájékoztatást nyújt a területi textúra milyenségéről (8. táblázat). A 3. ábrán pedig feltüntettük azokat az országrészeket, térségeket, amelyekben belül a falutípusok előfordulási gyakoriságában, a „keveredés” arányaiban bizonyos egyveretűség figyelhető meg. Az előzetes „szemrevételezés” szerint kilenc falutáj kijelölése látszik indokoltnak, természetesen ezeken belül további „altájak” kijelölése lehetséges.

7. TÁBLÁZAT
A falutípusok előfordulása megyénként
(Types of Rural Settlements by Counties)

Megye	Községek száma														
		I.1	I.2	II.	III.1	III.2	IV.	V.1	V.2	VI.1	VI.2	VII.1	VII.2	VII.3	VII.4
Baranya	289		7		15	18	1	6	1	67	2	90	20	52	10
Bács-Kiskun	101			11	6	29	0	7	37	3	0	1	6	0	1
Békés	58			5	0	35	0	10	0	0	0	0	5	0	3
Borsod-A.-Zemplén	334		7	13	9	7	5	83	0	24	5	25	3	75	78
Csongrád	52		1	4	0	16	0	2	20	4	0	2	2	0	1
Fejér	98	3	7	31	2	18	1	2	0	21	0	11	2	0	0
Győr-M.-Sopron	172		4	23	20	10	1	0	0	81	0	23	7	0	3
Hajdú-Bihar	55	2		4	0	13	0	32	0	0	0	1	0	2	1
Heves	111	1	1	27	18	5	3	22	1	5	3	15	1	2	7
Jász-N.-Szolnok	61			20	2	3	1	23	1	1	0	1	5	2	2
Komárom-Esztergom	66		4	15	17	3	1	0	0	20	0	5	1	0	0
Nógrád	122			4	30	0	0	26	0	17	3	25	0	5	12
Pest	152	27	23	46	17	2	0	6	6	14	2	3	0	2	4
Somogy	231		1	4	27	4	7	25	0	55	5	45	25	22	11
Szabolcs-Sz.-Bereg	208		2	1	9	0	0	132	3	1	1	2	4	21	32
Tolna	99		1	5	1	44	0	0	0	18	0	25	3	0	2
Vas	207		2	1	25	0	2	1	1	116	9	47	1	1	1
Veszprém	211	1	4	4	22	2	13	1	0	99	10	39	8	2	6
Zala	248		4	0	53	0	3	1	0	85	4	72	12	3	11
Összesen	2 875	34	68	218	273	209	38	379	70	631	44	432	105	189	185

Forrás: Saját számítás.

3. ÁBRA
Falutájak típusai
(Types of Landscapes)

Forrás: Saját szerkesztés.

A falutájak a következők (3. ábra):

I. Nyugat-Magyarország: Vas, Zala, Győr-Moson-Sopron megyék falvai (leszámítva a Duna menti sávot, a Mosonmagyaróvár–Győr–Komárom tengely környékén fekvő községeket), Veszprém (kivéve a veszprémi és a várpalotai agglomeráció községeit) és néhány Kisbér környéki község alkotja a falutáját.

A kb. 800 községet magában foglaló falutáj apró- és kistalvas vidék, a községek közel négyötödének a lélekszáma nem éri el az ezer főt, és csupán mintegy 40 községben haladja meg a kétezer főt; ezeknek is többnyire a közelmúlt agglomerációs folyamatai vagy az iparosítás-bányászat emelte meg a lakosságszámát. A falutáj területének zömén a mezőgazdaság természeti adottságai kedvezőek, a községek forgalmi helyzete jó, a falusi lakosság számára könnyen elérhető piacközpontok állnak rendelkezésre, a városhálózat kiépült, mind a középvárosok (Sopron, Győr, Mosonmagyaróvár, Szombathely, Pápa), mind a kisvárosok (Kapunvár, Csorna, Sárvár, Celldömölk, Kőszeg, Körmend, Tapolca, Sümeg stb.) élénk forgalmú központok. A mezőgazdasági termékeket feldolgozó ipar (cukor-, tej-, szesz-, húsipar stb.) fejlett. Így az országrész apró- és kistalvainak helyzete koránt sem volt egyértelműen kedvezőtlen, az aprófalvas szindróma csak korlátozottan jelentkezik. Némiképp eltérő viszonyok jellemezték Zala megye községeit, Vas megye néhány

kistáját (Vendvidék, Örség, Vasi-Hegyhát); itt a mezőgazdaság természeti adottságai kedvezőtlenek, hiányoznak az életerős kisvárosok, piacközpontok, s a községek közlekedési helyzete is rossz. A Dunántúli-középhegység területén fekvő községekben a bányászat és a gyáripar is korán megjelent, a szocializmus évtizedei alatt pedig uralkodó gazdasági ágazattá nőtt, jelentős mértékben átformálva a falvakat.

II. Duna mente és a Mezőföld: a Mosonmagyaróvár–Győr–Komárom–Esztergom–Dunaföldvár vonal menti községek és Székesfehérvár környéke

E hosszan elnyúló „táj” községei régtől fogva kedvező helyzetben voltak. A zóna agráradottságai kifejezetten előnyösek: jó és kiváló talajokon folyt itt a földművelés, síksági jellegű tájakon. A piaci viszonyok is kifejezetten kedvezőek: Bécs és a kistalpai városok közelsége Moson és Győr megye községeiben korán igényt támasztott az árutermelésre, a Duna vízi útja a szállítási problémákat már a „vasúti” korszak előtt is megoldotta, a Duna mentén terménykereskedő városok sorakoztak – Moson, Győr, Komárom, Vác, Dunaföldvár, Paks. A közepes lélekszámú vagy népes falvak az alapintézmények hiányától nem szenvedtek. A szocialista korszak évtizedeiben kiemelten fejlesztették a zóna iparát, egy sor országos jelentőségű iparvidék, iparváros alakult ki a térségben (Győr, Tatabánya, Dorog és környéke, Várpalota, Dunaújváros stb.). Szocialista iparvárosok nőttek ki a „kukoricaföldteken” – Dunaújváros, Tatabánya, Oroszlány, Várpalota –; ez volt az a zóna, ahol a második világháború után a legkorábban indult meg az egykori agrárfalvak átalakulása, részben a bányanyitások és ipari beruházások nyomán, részben a tömegessé váló ingázás eredményeként; ipari és lakóközségek konglomerátumává vált a zóna. Ma a községek többsége szintén az „agglomerációs típusokba” sorolódott, mindelelőtt az agglomerációk külső zónájának típusába (II. típus). Csupán néhány, a Dunántúli-középhegység területén fekvő kistalpa nem lépett az agglomerációs települések sorába, de a VI. típus itt található községei a Gerecsében és a Vértesben szintén joggal tekinthetők lakófalvaknak (pl. Vértestolna, Bajót, Nagysáp, Újbarok, Felcsút, Bakonykúti stb.). A gyáripar és a bányászat 1990 után a legtöbb községben megszűnt, ez depressziós folyamatokat is kiváltott, de a közeli városok biztosította foglalkozási lehetőségek ezekben a községekben ellensúlyozzák a dezindusztrializáció kihatásait.

III. Somogy–baranyai falutáj: Somogy és Baranya megye községei alkotják e falutáját.

Baranya megye aprófalvas településszerkezetű (falvainak közel 90%-ában ezer főnél kevesebben élnek), Somogy megyében „eredetileg” – a második világháború utáni évekig – kis- és közepes méretű falvak ülték meg a tájat, ám a gyors népességvesztés következtében ma már Somogy is kistalvas területnek számít (1949-ben

Somogy községeinek bő fele – 51,2%-a – tartozott az ezer lelken aluli települések közé, ma 72%-a).

E két megyében is az aprófalvas típusok községei jutnak túlsúlyra, de ezen belül többségbe kerülnek a kifejezetten hátrányos helyzetű apró- és kislefaluak – a két megye községeinek 53%-a a VII. altípus községe, a VI. (tehát jó munkaerő-piaci helyzetű) típusba csak negyedük került. Vagyis Baranya és Somogy községeinek közel negyötöde a kislefaluak típusok valamelyikébe tartozik. A viszonylag jobb helyzetű aprófalvak Kaposvár és Pécs körül sorakoznak, e két város agglomerációjának részét képezik, a hátrányos helyzetűek az Ormánságban, a Zselicben és Belső-Somogy északi felében sűrűsödnek. Somogyban a Barcs–Nagyatád–Nagybajom között mintegy két tucat népesebb, de ugyancsak rossz munkaerő-piaci helyzetű, „nyírségi” típusú község sorjázik. A falvak közül hiányoznak azok a népesebb, kristályosodási pontot képező alsó fokú központok, „centrum-falvak”, melyekben az alapfokú intézmények teljesebb választéka kiépülhetett volna és javíthatná a falusi térségek ellátottsági színvonalát.

IV. Tolna–bácskai falutáj: Tolna megye, néhány a sárbogárdi kistérséghez tartozó Fejér megyei község és Bács-Kiskun megye délnyugati negyede, az egykori Bács-Bodrog vármegye községei alkotják e területet.

A Duna által kettévágott falutáját csak a falutípusok nagyjából azonos megoszlása kapcsolja össze. A II. falutájhoz hasonlóan a közepes és a nagyfalvak uralják a körzetet. Jó néhány községben szinte kizárólag németajkúak, illetve különféle délszláv népcsoportok éltek a második világháború előtt. Másrészt e községeket elkerülte a szocialista korszak iparosítása, városi központjaik munkaerő-szükséglete is csekélyebb volt, így az ingázásba is viszonylag későn kapcsolódtak be, viszont a szocializmus évtizedeiben is eredményes agrárgazdálkodást folytattak. Ma a különböző településformáló folyamatok kiegyensúlyozottsága, a „szélsőségektől” való tartózkodás jellemzi e falutáj községállományát. A községek szinte minden mutatója az országos községi átlag körül, vagy annál valamivel kedvezőbben alakul. A körzetben a III. típus községei dominálnak; Bácskában alig néhány más típusba sorolt község fordul elő; Tolnában néhány jó munkaerő-piaci helyzetű kislefalu is megjelenik Bonyhád és Szekszárd környékén.

V. falutáj: A budapesti agglomeráció területe

Ez a „falutáj” Pest megye legnagyobb részét – a szobi kistérség kivételével – és néhány szomszédos Nógrád megyei és járásági községet foglal magában. Budapest és részben Vác szuburbiját, agglomerációját és lakóövezetét alkotják; az I. és a II. típusba sorolt községeken kívül más típusból csak mutatóba került néhány község e zónába (pl. Vác környékén jó munkaerő-piaci helyzetű kislefaluak); az agglomerációs típusokról elmondottak jellemzi e „hatás alatt álló” tájat.

VI. falutáj: Csongrád és Békés megye, Jász-Nagykun-Szolnok megye területe a Közép-Tiszavidék kivételével, valamint Bács-Kiskun megye területe a Bácska kivételével

A falutáj területének jelentékeny részét a városi jogú települések határa teszi ki – pl. hatalmas összefüggő tömböt alkot Karcag, Kunhegyes, Kisújszállás, Turkeve, Mezőtúr, Szarvas, Gyomaendrőd, Dévaványa városok közigazgatási területe –, így a falusi (községi) térségek Békésben, Csongrádban kisebb-nagyobb szigetekre szakadnak. A zóna tulajdonképpen szétbontható lenne két falutájra is, a Duna–Tisza köze nagyjából tanyás községeire, valamint a Dél-Tiszántúl III. típusú községek által uralt területére. A tanyavilágból már a 19. századtól kezdődően önálló községek alakultak, majd a második világháború után tömegesen szerveztek ún. tanyaközségeket, a tanyavilág egyes részeit közigazgatásilag leválasztva anyatelepüléseiktől. A Duna–Tisza között különböző, a tanyaközségek leírásánál megemlített okok következtében megritkulva ugyan, de fennmaradt a tanyás településrendszer. A falvak zöme fiatal település, ma is számottevő külterületi népességgel. Csak a táj peremén, a Duna mentén és Szolnok, valamint Kecskemét környékén alakult ki néhány lakófalu. A Dél-Tiszántúl faluállományának zömét viszont a III. típusba sorolt népes, vegyes funkciójú, „átlagos” községek teszik ki; mezőgazdasági jellegüket már elvesztették. Néhány községben ma is magas a külterületi népesség aránya, de demográfiai folyamataik a kisfalvas típusokba számították őket (Kardos, Örménykút, Mezőhék, Mesterszállás, Kétpó stb.).

VII. falutáj: Észak-Tiszántúl: Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar megye, a Bodrog-köz és a Közép-Tiszavidék területe

Ez a terület az Alföld azon zónája, amelyre a mezővárosi-tanyás településszerkezet kevésbé volt jellemző, mint az Alföld többi tájára, illetve az ilyen jellegű kistájakat ma városok foglalják el – Hajdúság, Debrecen, Nyíregyháza. Ennek ellenére néhány tanyás múltú község található a faluállományban. Közülük Nyíregyháza egykori tanyabokros határából alakult Nagycserkesz és Kálmánháza ma is „tanyaközség”, de „tanyás múltja” van Nagyhegyesnek, Ebesnek, Nyírteleknek, Bélmegyernek stb. A Nyírség, Bereg és Szatmár, a Közép-Tiszavidék és a Bodrogköz azonban szabályos faluállománnyal rendelkező táj, és Biharban is csak későn és kis számban jelentek meg a tanyák (Komádi, Szeghalom, Füzesgyarmat határában).

A falutáját az V.1. típus – rossz munkaerő-piaci helyzetű, stagnáló népességű, közepes méretű falvak – községei uralják; ez a típus teszi ki az itteni falvak kétharmadát. Három nagy, összefüggő, majd teljesen homogén tömböt alkotnak: Szabolcsban és a hozzá kapcsolódó, de már más típusokkal vegyesen Beregben, Szabolcsban és a Bodrogközben, aztán a Közép-Tiszavidéken és Biharban. Az V.1. típus községei Szabolcs-Szatmár-Beregben a falvak 65%-át teszik ki. E típus községeinek állapota a térség egészére is jellemző: az igen kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzet, az ebből következő szerény anyagi körülmények, sőt szegénység, mely tradicioná-

lisnak mondható – a túlnépesedett megye agrárnépességének nagyobb hányada napszámos, gazdasági cseléd vagy törpebirtokos volt 1945 előtt.

VIII. falutáj: Borsod-Abaúj-Zemplén és Nógrád megye északi zónája; magában foglalja a Zempléni-hegység, a Cserehát, a Hernád-völgy, az Aggteleki-karszt és az Ózd–Salgótarján közötti dombvidék területét.

Kisfalvas országrész, melyben a mezőgazdaság adottságai kifejezetten kedvezőtlenek, a falvak hagyományosan „szegényesek”, az agrártermelés nem biztosított kellő munkaalkalmat, illetve jövedelmet, így a lakosság más kiegészítő tevékenységet folytatott – erdőgazdálkodás, háziipar, vándoripar –, kivándorolt, illetve a korán, a 19. század második felében kezdődő iparosítás – szén- és vasérc-bányászat, kohászat, nehézipar – eredményeként bányásznak vagy gyári munkásnak állt. A foglalkozási átrétegződés, a tömeges és szélsőségesen magas arányokat elérő ingázás mit sem változtatott a falvak helyzetén, a faluképen, a helyi társadalmak állapotán. A városok közvetlen közelében fekvő községeket leszámítva a falvak többségéből menekülésszerű elvándorlás indult meg a városok vagy az agglomerációs községek felé. A bányászat és az ipar majd teljes felszámolása „végzetes” hatást gyakorolt e táj falvaira: a munkaalkalmak száma drasztikusan csökkent, az egyébként is ráfizetéses tsz-ek felbomlottak, a korábban is kiépítetlen alapfokú intézményhálózat inkább ritkult, mint bővült. A táj az ország legszegényebb kistérségeinek ad helyet. Míg az „öslakosság” igyekszik elköltözni – ezt csak kora, anyagi lehetőségei korlátozzák –, vagy elhalálozik, a „kiüresedő” falvakat még szegényebb menekülők foglalják el, a demográfiai szerkezetet javítva, de a társadalmi összetételt szélsőségesen kedvezőtlené formálva. A falutáj legjellegzetesebb község-típusai a legrosszabb helyzetű apró és kisfalvas típusok; a városok körül a népesebb községek a „nyírségi típusú”, tehát az aprófalvas tünetektől kevésbé sújtott, de ugyancsak rossz munkaerő-piaci helyzetű településsé formálódtak.

IX. falutáj: az Északi-középhegység déli hegylába; a Miskolc–Eger–Gyöngyös–Hatvan–Pásztó–Balassagyarmat vonal mentén fekvő falvak zónája.

Átmeneti és meglehetősen vegyes típusú falvakkal megült terület; eredetileg is népesebb és jobb mezőgazdasági adottságú községek foglalták el a zónát, ám a túlnépesedés miatt számos törpebirtokos és summásfalu is kialakult a tájon. A falvakat az ipari korszak, az ingázás még nagyobbá növelte; az aprófalvas szindróma kevesebb községet érint, ezek elsősorban Nógrádban találhatók. Szinte mindegyik falutípus megtalálható a zónában, így épp az egységes kép hiánya jellemzi ezt a falutáját.

Tanulmányunk végén hangsúlyozzuk, hogy a magyarországi falvak itt bemutatott tipizálása nem lezáródása a hazai faluvizsgálatok egy etapjának, hanem a vizsgálatok megalapozása, orientálása, hisz nyilvánvaló: ahhoz, hogy a magyar geográfia

plasztikus képet tudjon festeni az ország faluállományáról, a benne lezajló folyamatokról, további empirikus vizsgálatok tömegére van szükség.

Jegyzetek

- ¹ A tanulmány a szerzők közelmúltban megjelent könyvének – Váltó falvaink (Magyarország falutípusai az ezredfordulón) (2007) – fontosabb megállapításait foglalja össze.
- ² Thirring Lajos számításai szerint 1949-ben Nagy-Budapesten – az 1950-ben kijelölt városhatárak között – élt az ország lakosságának 17,3%-a, a többi városi jogú településben 19,0%-a, a „városias községekben” 10,7%-a, s a falvakban 53,0%-a (Thirring 1963).
- ³ 1980-ban a községek 42,2%-ából a keresők több mint 60%-a más településre járt el dolgozni (1960-ban ez az arány 1,4% volt!), s az ingázók aránya csupán a községek 2,8%-ában nem érte el a keresők 10%-át.
- ⁴ A szocialista éra falusi folyamatairól, e folyamatok végeredményéről, az akkori falutípusokról tudósít a szerzők „Magyarország falutípusai” c. kötete (Beluszky–Sikos T. 1982).
- ⁵ Az 1990. évi önkormányzati törvény csökkentette a megyék hatáskörét, megszüntette a korábbi járások helyébe lépő városkörnyékeket. Az önkormányzati rendszer kitérített szereplőjévé a települési önkormányzat vált. Minden település alapjoga önkormányzat (képviselőtestület, polgármester) választása. Mivel az egyes községek önállóságukat (közigazgatási terület, névhasználat, statisztikai nyilvántartás stb.) a közös tanácsok alakítása után is megtartották, az új közigazgatási rendszerben a legkisebb települések is önkormányzathoz jutottak. (1990-ben 71 községben 100 főnél kevesebben éltek, 6 községben pedig nem érte el a lakosság számát a 25 főt.) Megszűntek a közös közigazgatási hivatalok, a községek azonban közösen alkalmazhatnak ügyeik vitelére úgynevezett körjegyzőt. Az önkormányzatoknak lehetőségük van anyagi kondíciótól függően intézmények alapítására, fenntartására (például óvoda, általános iskola, háziorvos stb.). Valamennyi önkormányzat önálló gazdálkodási egység. Az önkormányzatok finanszírozási gyakorlatának gyökeres megváltozása, a minden település számára (újra)biztosított önkormányzat mérsékelte a települések közötti esélykülönbségeket, elmosódottabbá tette a falvak közötti hierarchizálódást, csökkentette a jogállásból fakadó előnyöket-hátrányokat.
- ⁶ Buday-Sántha Attila megállapítása szerint „...az ideológia elsődlegessége érvényesült a gazdasági racionalitással szemben”, s „...a kialakult politikai erőviszonyoknak megfelelően az agrárágazat jövőjét befolyásoló törvényhozásban az idealizált múlthoz, valamint a nyugat-európai követelményekhez való egyidejű igazodás volt a meghatározó, teljesen háttérbe szorult az agrárágazat nemzetközi versenyképességének és a komplex vidékfejlesztésnek a szempontjai”. Az agrárátalakítás során „...a politika a működő mezőgazdasági vállalatokat a szocializmus gazdasági és politikai maradványainak tekintette és kíméletlen ideológiai és gazdasági küzdelmet folytatott a felszámolásuk érdekében” (Buday-Sántha 2001).
- ⁷ A funkcionális értelemben vett városok.
- ⁸ 17 db intézményből a településen előforduló intézmények száma:
1. Jegyzőség, körjegyzőség székhelye (3), 2. Postahivatal (1), 3. Piac (2), 4. Ruházati szaküzlet (1), 5. Iparcikk jellegű üzlet (1), 6. Gyógyszertár (2), 7. Háziorvosi székhely (2), 8. Óvoda (2), 9. Általános iskola léte (felső tagozattal) (3), 10. Alsó tagozatos iskola (2), 11. Benzinkút (1), 12. Fogászati szakrendelés (1), 13. Időskorúak otthona (1), 14. Éttermek, cukrászdák (1), 15. Szálloda, panzió (2), 16. Működő mezőgazdasági szövetkezet léte (2), 17. Plébánia, parókia (1).

Irodalom

- Andorka R. (1979) *A magyar községek társadalmának átalakulása*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Bajmóczy P.–Balogh A. (2002) Aprófalvas településállományunk differenciálódási folyamatai. – *Földrajzi Értesítő*. 3–4. 385–405. o.
- Beluszky P. (1965) Falusi településeink osztályozása. – *Földrajzi Értesítő*. 2. 149–163. o.
- Beluszky P. (1999) *Magyarország településföldrajza*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Beluszky P.–Sikos T. T. (1982) *Magyarország falutípusai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.

- Bóhm A. (1995) A magyar falu társadalma a rendszerváltás után. – Kovács T. (szerk.) *A mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig*. III. Falukonferencia. Pécs.
- Buday-Sántha A. (2001) *Agrárpolitika – vidékpolitika*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Enyedí Gy. (1980) *Falvaink sorsa*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Kovács K. (1987) Falutípusok a Dunántúlon. – Degré A.–Foki I. (szerk.) *A dél-dunántúli aprófalvak és szörvényok település- és társadalomtörténete*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg. 33–44. o.
- Kovács T. (szerk.) (2000) Törpefalvak a településrendszerben. KSH, Budapest.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 2003. (2004) Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Sikos T. T. (szerk.) (1984) Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei a területi kutatásokban. – *Földrajzi Tanulmányok*. 19.
- Szilágyi M. (2005) Bevezetésként: az utóparaszti hagyományokról. – Schwarz Gy.–Szarvas Zs.–Szilágyi M. (szerk.) *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.
- Thirring L. (1963) *Magyarország népessége 1869–1949 között*. KSH, Budapest.
- Tímár J.–Váradi M.M. (2000) A szuburbanizáció egyenlőtlen területi fejlődése az 1990-es évek Magyarországon. – Horváth Gy.–Rechnitzer J. (szerk.) *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA RKK, Pécs.
- Valuch T. (2001) Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Osiris, Budapest.

CHANGING VILLAGES TYPOLOGY OF RURAL SETTLEMENTS IN HUNGARY AT THE BEGINNING OF THE THIRD MILLENIUM

PAL BELUSZKY – TAMAS SIKOS T.

The change of regime resulted in fundamental changes in the processes transforming the rural settlements as well; the further decrease in the agricultural population, the dissolution or the transformation of the majority of cooperatives followed by the newly emerged dominance of private farms, the changes in basic public services, and the reshape of the labor market had a far-reaching effect on the structure, society and geographic characteristics of the villages of the socialist era.

The papers aim is to assess this process, with classifying the types of rural settlements in Hungary at the beginning of the 21st century by using factor- and cluster-analysis.